د شیخ بستان او ملا حسن فراقنامې
یا د درد او سوز سره ورته شعرونه

د پښتو شعر په متوسطه دوره کي کله چي د تصوف چاشنی په ادب کي یو خاص سوی او ملاحت پیدا کی، ځیني داسي شعري او منظومي ټوټې لرو چي هغو ته له درده او سوزه ډك عاطفي تاوده او سرځوونکي اشعار ویلای سو.

د پښتنو مؤرخانو څخه لومړی پلا نعمت الله نورزی هروی د یوولسمي هجري سدۍ په لومړیو کلو کي موږ ته د شېخ محمد بستان بړېڅ په نامه یو پښتون ستانه ولي الله شاعر راښوولی وو، چي تر ۱۰۱۸ق دمخه د نعمت الله سره یو ځای او محشور سړی وو، دوی دواړه د جنوبي هند د "کوه" بندر په یوه سفر کي په یوه کښتۍ کي سره ملګري وو او دواړه د هند په سامانه ښار کي اوسېدل، او نعمت الله په خپل کتاب مخزن افغاني کي د ده احوال او خوارق بیانوي او وفات یې د ګجرات په احمد آباد کي په جمعه ۷ ربیع الثاني ۱۰۰۲ ښیي[۱].

دا چي شېخ بستان په عرفان کي کوم مقام لاره د نعمت الله له دغو صفاتو څخه ښکاري چي د ده لپاره یې په مخزن کي کښلي دي:

"عرفان پناه، سوخته نارالله، همای آشیان تفرید، عنقاء قاف تجرید در دریای وحدت [۲]".

شېخ د نعمت الله په قول په ځواني کي له روهه هندوستان ته ولاړ، او د ساماني د بړېڅانو په پرګنه کي اوسېدی، او ځان یې داسي ښکاره کاوه چي ګواکي سوداګر دی، مګر ده په خورا لږ سرمایه په شرعي حلاله توګه معامله

گوتې كوله، او څه چي يې ګټل هغه به يې د بېنوايانو په مرسته لګول. دا چي نعمت الله د شېخ زهد او تقشف او تهجد ستايي، دا خو د هر عارف د تګلاري لومړني څوري دي، مګر كله چي سالك د "قرب" درجې ته ورسيږي، دلته نو مينه او مين او معشوق ګرده سره ګډيږي، محبت او محبوب او محب سره يو سي، نه وصل وي نه بېلتون، نه قرب وي نه بعد، نه رد وی نه قبول. دې حال ته د تصوف په اصطلاح "مخالعه" وايي :-

معشوق و عشق و عاشق هر سه يكى است اينجا
چون وصل در نگنجد، هجران چه كار دارد (٣)

نو "قرب" يو داسي حال دی چي د سالك د وجود ټوله صفات د عين پيوستون او جمع په سيمه كي له ځانه غيبت مومي، او په پای كي قرب او استغراق او غيبت هم له منځه وزي، او په خپله قرب هم لكه بعد سالك په اوږده نول او سوي او ويلېدنګ كي ناقراره ساتي، ځكه نو ذوالنون ويلي وو:

"ان عذاب القرب، اشد من عذاب عاقبه البعد(٤)".

د تصوف د دې دايمي نول او تاخون علت هم دا دی چي صوفي د قرب په حال كي د "زوال" له ناورينه بيريږي، نو ځكه ناتوانه او د سوز و ساز په حال كي وي، نارې غلبلې وهي، ويليږي، سوځل كيږي، بڼه ئې الوتې وي، كالبوت يې نونځه وي، خو د بېلتانه او بعد حال داسي نه دی، دلته د آينده وصال په هيله سالك ژوندی وي، حضرت جامي وايي:

محنت قرب ز بعد افزونست
جگر از هيبت قربم خونست
هست در قرب همه بيم زوال
نيست در بعد جز اميد وصال

آتش بیم دل و جان ســـوزد
شمع امــید روان افــروزد [۵]

دا چي ځيني رسېدلي او د برخي خاوندان صوفيان او عارفان تل د قرب حال هم لکه فراق او بېلتون تريخ ګڼي او ژاړي، علت يې هم دغه د بيري او خوف او هيبت حال دی، چي د زوال له ناورينه يې بيرېږي او وايي:

اوښکي مي څاڅي پر ګرېوان يو وار نظر که پر ما
راسه ګذر که پر ما

د شېخ بستان کتاب بستان الاولياء چي د پټي خزانې د مؤلف پلار په ښوراوك کي ليدلی وو، او په ۹۹۸ ق تاليف سوی دی[۶]. اوس ورك دی او موږ ته د بستان د ژوندانه حال پوره نه دی معلوم. خو د ده مخلص مريد، نعمت الله چي څه کښلي دي له دې څخه د ده د قرب او مخالعې د سوز و ګداز حالت ښه ښکاري، دی وايي:

"صاحب درد و شوق بود، چشمان شریفش هر گز از اشك خشك نبود و چندان درد داشت که گویا الم و محنت تمام عالم را بر دل او تسلیم کرده اند و هر ساعت اههای دردناك از جگر خون آلوده بر آوردی و بعضی اشعار پښتو را بصوت حزین که سنگ را بگریه آوردی میخواند و اشك از چشمش میریخت ... [۷]". په شرقي اسلامي ادب کي د ټولو ژبو پر خدای مين عارفان کله چي شعر وايي دغه سوز و ساز او د قرب د حالت ناورين او تاخون پکښي ليدل کيږي :

هر روز غم عشقت، بر ما خطر انگــیزد
صد واقعه پیش آرد، صد فتنه بر انگیزد
(عطار)

شېخ تيمن کاکړ د پښتو يو قديم شاعر، دغه د قرب حالت چي په بېره او وير ډك دی کټ مټ داسي تصوي کوي:

زړه مي لــه دې وېرني شيــن دی
په ژړا ژاړم څه نـــــــاورين دی؟
زرغون له اوښو مي ســـــادين دی
په نول نولېږم چي تاخـون راغی [٨]

دا چي شېخ بستان به تل د عشق په سوي او کړاو کي اوښکي تويولې يا به يې په پښتو د ارمانه ډك اشعار په ويرجن بږغ ويل، هغه حال دی چي سنايي يې هم:

از سوز جگر چشمی، چون حقهٔ گـــوهرها
وز آتش دل آهی، چـــون رشتهٔ مرجانها [٩]

گڼي او شېخ بستان يې داسي تصوير راکاږي:

د ميني اور دي زما زړگی وريت په انگار کينا
ښې تار و نار کينا
خود به ويلېږم چي مي زړه پر تا مفتون کينا
ځان مي زبون کينا

د سوز و ساز عشق و گداز حال چي نعمت الله په خپل فارسي نثر کي بيان کړی دی، د شېخ بستان په بدله کي داسي سره را انځور کيږي:

له زړه مي خاځي ويني سور په وينو خپل يمه تل
په اور جلبل يمه تل
له درده سوزه تل نارې او غلبلې وهمه
کرږي سورې وهمه

په دې حال اکثر عارفان اخته وي سنايي په دې ژبه ورته ښه راغلی وايي:

چه خوش بود آن روزی کز سوز دل از شوقت

در راه تو میـــــــــــکاریم، از دیده گلستانها

د مینې او کړاو د دغه ناورین حال چې عارف یې په نارو او غلبلو کښېیستلی وي، پای یې دا دی چې شاعر د رحمت سیمې ته پناه وړي چې د بیدل په قول "از چمن تا انجمن جوش بهار رحمتست" او حضرت سنايي ؒ هم د خپل سوز و گداز پای د "رحمت" دغه لوړ بارگاه ته روسوي چې:-

ای کرده دوا بخشی، لـطف تو بهر دردی

من درد تو میخواهم، دور از همه درمانها

لطف تو همی باید، چه فایده از گــریه؟

فضل تو همي باید، چه سود زفغانـــــها

وگورئ! شېخ بستان هم د خپل آه او سوز د غلبلو په پای کې د رحمت دغه ساحت اعلی ته متوجه کېږي او خپله بدله داسې پای ته رسوي چې:

د خوږو زړو له حاله ته یې ای باداره اگاه

یې د بې وزلو همراه

د خپل عزت په روی بستان ته کړه د مهر ښندل

کړې له گناهه گواښل

اوښکې مې څاڅې پر گرېوان یو وار نظر که پر ما

راسه گذر که پر ما

(پټه خزانه ۲۹)

په پښتو پخواني ادب کې خو د شېخ بستان د دې بدلې په څېر فراقي په وير لړلي اشعار ډېر دي ځکه چې د شرقي ادب او عرفان اغېزي زموږ په فرهنگ

کي خورا ډیري دي، نو که به څوك د عرفان په کوڅه کي تېر سوی هم نه وو، د عارفانو پیښې به یې کولې، او د شرقي ژبو ادب په داسي فراقنامو ډك دی.

د کندهار د تلوکان ملا حسن:

دا سړی چي یو دردمن عارف او د طریقت اوسلوك مرشد وو، د شېخ بستان تر زمانې دوې سدۍ را وروسته د کندهار غربي خوا د تلوکان په کلي کي اوسېدی، په جذب او شوق او زهد او وجد یې شهرت موندلی وو، او د پوتې میا نورمحمد داوی اخوند صاحب مرید وو، په پښتو او پارسي یې د سوزه ډك اغېزه ناك شعرونه ویل.

څلویښت کاله پخوا ما د پښتانه شعراء په دوهم ټوك کي داسي کښلي وو:

"د ده اشعار په حقیقت کي د عشق په اور کي د سوي زړګي هغه وریتي کترې دي چي د الفاظو په صورت کي یې د کاغذ پر مخ ځای نیولی او د دېوان په ډول جوړي سوي دي ... او سړی داسي ګڼي چي ده خپل خوږمن زړه د خپلو اشعارو په الفاظو کي نغښتلی دی ...(١٠)".

له ده څخه د سوزه ډکي څلوریځي را نقل سوي دي، کله چي د فراق بیابانو ته مخ نیسي او د شعور له خنده وزي نو سر د زړه په خونه دننه کوي او وایي:

زړګیه! مه ځه پر بیابانونه
سر که دننه د زړه په خونه
د روغو زړونو ژړا محال ده
په ژړا ژاړي ویشتلي زړونه

ملا حسن یوه پښتو فراقنامه هم لري، چي اوږده قصیده ده، او یوه ناقصه نسخه یې ما د کندهار د یوې خطي نسخې په پای کي لیدلې او رانقل کړې وه.

په دې قصيده کې هم لکه د شېخ بستان بړېڅ بدله، سوز و ساز او مينه و گداز په ساده ژبه او موثره لهجه بيان سوي دي او د پښتو د دغسي فراقنامو د سلسلې يوه وروستنۍ کړۍ ده، چي په خوږمن احساس او رقت کي د شېخ بستان بدلي ته ورته ده، او زه د دغي قصيدې لاس ته راغلي بيتونه له خطي منبع څخه رانقلوم:

پښتو فراق نامه

دوسته! ستا حديث تېره د جهاگ[۱۱] سر دئ
دا زخمي زړگی زما پر برابر دئ
ښايسته جمال دي غر د والضحی دئ
د زلفينو بوی دي څرنگ معطر دئ
چي پر زړه ئې ستا د ميني اور بليږي
له هغو څخه دوږخ کړی حذر دئ ... [۱۲]
دا زما خاطر د غم سپرو تاراج کړ
ستا د وصل و قاصد ته مي نظر دئ
که ملهم مي د زړه وکړې نازنينه!
د هجران په اور مي سوی د زړه سر دئ
د يوه روخه رقيب راته ويېږي
نوس له بله روخه مست لکه بد خر دئ
جدايي راته د غم گړيال وهينه
بل فراق راته ولاړ په لاس خنجر دئ
نه مي لار د تښتېدو سته نه د صبر

خلاص رابانـدي د قضـــا د کـلا در دئ
نـه مي يـار نـه مي آشـــنـا ســتـه پـه دا دهر
جـدايـي مـي ســوه مـادر، هـجران پـدر دئ
بـل بـه زمـا پـه رنـگ څوك نـه وي پـه دنيـا کي
چـي خـوراك ئـې هـمېشـــه خـون ځيگر دئ
نـه د ځـان پـه رنـگ حـيران پر جهـان وينم
نـه مـي حـال د چـا لـه حـالـه بـرابـر دی
ويني، غوښـــي مي خوراك اوبـه مي اوښــکي
د زړه نــخـل مــي روزه دا ئــې ثــمـر دئ
د فـلـك تـر آســـيـا ســـرگـردان زه يـم
چـي دا هـومـره غـم يـوازي را پـر ســر دئ
خـلـکـه مـي و ظـاهـر صـــورت تـه گـوري
د بـاطـن پـه حـال مي کم سـړی خبر دئ؟
وي بـه څوك چي زمـا وصــال وتـه هوس کـه؟
چي مي ويني وايي دا هم يو بشـــــر دئ؟
کـه پـه درد و پـه انـدوه زمـا خـبـر ســي
هـغـه زمـا لـه آشــنـايـۍ لاس پـر ســر دښ
نـور بـه نـوم زمـا وا نـه خـلي کـه سـړی وو
کـه ئي لاس لـه مـا وانـه خيســت نو ابتر دئ
د غـم اوښــکي مي پـر مخ ولـې ولې ځي
پـه خـراب زړگـي مـي يـو مـولا خـبـر دئ
هـيڅ شـــفـا مي د طبيـب پـه دارو نـه ســي

د طبيب په دارو زيات زما ضرر دئ
اې فلکه! خپله خوا دي را سره کړه
دا په ما وو؟ که دي هر چيري هنر دئ؟
جدايي راته د غم ګړيال وهينه
بل فراق راته ولاړ په لاس خنجر دئ
نه مي لار د تښتېدو ستـه نه د صبر
خلاص رابـاندي د قضـا د کـلا در دئ

يادونه:

ملا حسن په ختـه ساکزی وو، د عمر پر اته شپېتم کال په سنه ۱۲٤٥ ق وفات سوی او د کندهار په تلوکان کي ښخ دی خلك يې تر اوسه زيارت ته ورځي.

د شيخ بستان او حسن تر منځ دوې سدۍ فاصله ده، خو د قرب په حال کي ژړا او ناقراري يو ګډ صفت دی، چي هم په هغه بدله او هم په دې قصيده کي سره را نغښتي دي او دا هغه يوه ښيګڼه ده چي پښتو ادب د شرقي ژبو له ادبياتو سره نښلوي(۱۳).

لمن ليکونه

۱. نعمت الله : مخزن افغاني ۲، ۷٤۳. په يوه خطي نسخه کي دغه ورځ د ربيع الثاني ۱۱ مه ده.

۲. مخزن هغه مخ.

۳. محمود کاشاني : مصباح - الهدايه ٤۱۷.

٤. مصباح ٤۱۹.

٥. تحفه الاحرار.

٦. د پټې خزانې په خطي نسخه (ص ٢٨) کې ٩٩٨ ق د بستان الاولياء د تاليف کال دی او وايي چې په دغه کال شيخ وطن ته راغی، تر دې دمخه په ٢٦ مخ کې وايي : چې دغه کتاب په ٩٥٦ هجري کښلی سوی وو. ځکه چې د ده د وفات کال ١٠٠٢ ق دی، نو معلومه ده چې تر ٩٩٨ ق وروسته به دی بيا هند ته تللی وي. د پټې خزانې هندسي سنې کله د کاتب له خوا غلطې کښلې سوي دي چې دلته بيا هم د ٢٦ مخ سنه ٩٥٦ ق د کاتب تحريف دی، ښايي د کتاب شروع په ٩٩٦ ق او ختم يې په ٩٩٨ ق کې وو، او په دې مخ کې به کاتب سهواً يو (٩) په (٥) اړولی وي.

٧. نعمت الله : مخزن ٢، ٧٤٤.

٨. محمد هوتك : پټه خزانه ٢٧.

٩. د سنايي کليات ١٧.

١٠. پښتانه شعراء ٢ _ ٣٩٨.

١١. جهاگ : يو جگ بوټی لکه تېره نل.

١٢. دلته درې بيته پرې سوي دي.

١٣. شيخ بستان بړيڅ - د مقالو ټولگه - ١٣٦٠، لومړی مخ.